

Οχυρή Προτοβυζαντινή εγκατάσταση στην Αγία Κυριακή Μαντινείας*

Ευαγγελία Π. Ελευθερίου

The present paper attempts to give some new data concerning the area of east-northeastern Arcadia in the Early Byzantine period. It focuses on the Hagia Kyriake hill (alt. 1065 m), which rises at about 5 km east-northeast of Neochorion, Mantinea.

A small fort stands on the hilltop. It measures some 28.50 x 23-23.50 m externally. It is approximately rectangular, with its lengthwise axis parallel to the north-south axis; its east side has an ellipsoid shape, and the entrance is located in the southern side. Large parts of the fort have collapsed. Traces of buildings can be seen inside and outside of it. The structure is hasty, built with small irregular stones without use of mortar or crushed tiles. Traces of buildings (perhaps houses) are located at the western foot of the hill, near the modern church of Timios Stavros. Plenty of tiles and sherds of wheel-ridged and coarse pottery are scattered all over the fort and its western foot. A glazed sherd of the 12th-13th century A.D. has also been found, as well as an archaic sherd and a black-glazed tile. A particular discovery is that of a small bronze buckle, dated in the late 6th-7th century A.D.

The traces of buildings at the western foot of the hill, the pottery found around them and additionally the fertile valley to the east-northeast (known as Megale Lakka), indicate the existence of a rural settlement. According to the dating of the pottery and the masonry of the fort, which are ideally combined with that of the buckle, the fortified settlement can be dated in the Early Byzantine period (late 6th-7th century A.D.). We must point out that it occupied a crucial point on the road that led from the Mantinike and Nestane to the Tegeatike (remains of ancient wheel-tracks were found nearby); this pass should have been in use in later times as well. The turbulent period of the 6th-7th century A.D. (Slavic invasions, political, social, economic, demographic and climatic changes during the 'Dark Ages' of Byzantium) imposed the construction of the small fort, in order to control the pass and offer a refuge to the inhabitants of the settlement. The various finds prove the diachronic use and importance of the location.

* Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον δάσκαλό μου Γ.Α. Πίκουλα για την υπόδειξη της θέσεως.

Η εικόνα που έχουμε τόσο για τον αστικό, όσο και για τον αγροτικό χώρο της Πελοποννήσου και μάλιστα της Αρκαδίας κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους έχει αλλάξει σημαντικά κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων τουλάχιστον δεκαετιών και συνεχίζει να διαμορφώνεται. Τα νέα δεδομένα της ανασκαφικής και, ευρύτερα, της αρχαιολογικής έρευνας συμβάλλουν ή και επιβάλλουν ακόμη τη νέα ανάγνωση, τόσο των παλαιότερων ευρημάτων, όσο και των ιστορικών πηγών, συμπληρώνοντας συχνά τα κενά των τελευταίων. Η παρούσα εργασία, 'αποκλίνοντας' κατά κάποιον τρόπο από τα τυπικά χρονολογικά όρια του Συνεδρίου, επιχειρεί να δώσει ορισμένα νέα στοιχεία στον χώρο και στον χάρτη της Αρκαδίας του 6ου-7ου αι. μ.Χ.

Ο χώρος

Το ενδιαφέρον εστιάζεται στην Α-ΒΑ Αρκαδία. Με αφετηρία το Νεοχώρι της Μαντινείας και κινούμενοι κατά την κατεύθυνση (Α-ΒΑ) του αμαξιτού δρόμου που οδηγεί στη Μονή Αγίου Νικολάου Βαρσών, πέντε περίπου χιλιόμετρα μετά το χωριό και 700 μ. πριν το μοναστήρι, φτάνουμε σε ορεινό ανχένα. Ακριβώς δεξιά της οδού στο σημείο αυτό βρίσκεται το σύγχρονο ναύδριο της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού. Ανατολικά της εκκλησίας και της στενής διάβασης υψώνεται ο λόφος της Αγίας Κυριακής (1065 μ.). (Εικ. 1)

Η σχεδόν κατακόρυφη κλίση της ανατολικής και, εν μέρει, της βόρειας κλιτύς του ασβεστολιθικού υψώματος του παρέχει φυσική οχύρωση. Η πρόσβαση είναι εφικτή απρόσκοπτα από τη δυτική πλαγιά. Σε απόσταση 250 μ. περίπου από τη σύγχρονη εκκλησία βρίσκεται οχυρό που καταλαμβάνει την κορυφή του λόφου.¹ Η αυτοψία στη θέση της Αγίας Κυριακής πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις: το πρώτον, τον Ιούλιο του 2001, μαζί με τον Γ.Α. Πίκουλα και τον φίλο συνάδελφο Γεώργιο Πάλλη, και το δεύτερον τον Απρίλιο του 2002.

Το οχυρό²

Όσον αφορά στην κάτοψη του, το σχήμα του οχυρού εμφανίζεται σχετικά ακανόνιστο· η εικόνα αυτή δεν είναι δυνατόν να αποσαφηνιστεί περισσότερο λόγω των μεγάλων τμημάτων του που έχουν καταπέσει. Θα μπορούσε, πάντως, να χαρακτηριστεί αδρομερώς ως ορθογώνιο, με τον κατά μήκος άξονα παράλληλο προς τον άξονα Β-Ν και με ελλειψοειδή διαμόρφωση της ανατολικής πλευράς. (Εικ. 2)

Η δυτική μακρά πλευρά έχει μήκος 27,50 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,70 μ. Ξεκινώντας από το ΒΔ άκρο της, όπου και διαπιστώνουμε ότι στο με-

1. Πρώτη μνεία του οχυρού κάνουν οι Πετρονώτης και Βέμμος 2000, στον τοπικό τύπο.

2. Η περιγραφή του οχυρού γίνεται περιμετρικά ξεκινώντας από τα δυτικά.

γαλύτερο μέρος της έχει καταρρεύσει, παρακολουθείται για λίγα μόλις μέτρα (6 μ.)· ακολούθως ενσωματώνει ογκώδες ασβεστολιθικό έξαρμα και συνεχίζει για μερικά μέτρα προς Ν. Στη νότια πλευρά, μήκους 20 μ., βρισκόταν πιθανότατα η είσοδος του οχυρού. (Εικ. 3) Την διαπίστωση αυτή υποδεικνύει άνοιγμα πλάτους 3,20 μ. (διευρυνόμενο προς τα έσω κατά 0,60 μ.) στο ανατολικό άκρο της. Ορθογώνιο κτίσμα, με προσανατολισμό Α-Δ, εφάπτεται εξωτερικά και προς το δυτικό άκρο της ίδιας πλευράς. Οι διαστάσεις του είναι περίπου 3,50 x 8 μ., ενώ σώζεται σε ύψος 1 μ.

Η ανατολική ελλειψοειδής πλευρά, εκτεινόμενη σε μήκος 25 μ., έχει κατακρημνισθεί σχεδόν στο σύνολό της προς την απότομη πλαγιά. Εισέχει σε σχέση με τη νότια πλευρά κατά 2,70 μ., σχηματίζοντας ορθή σχεδόν γωνία με το ανατολικό τμήμα της εισόδου. Τέλος, η βόρεια πλευρά παρακολουθείται αδιάκοπα καθόλο το μήκος της των 23 μ. και σε μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,50-2 μ. (Εικ. 4) Το πλάτος όλων των πλευρών ορίζεται, με μικρές διακυμάνεις, στα 2,10 μ.

Στο εσωτερικό του οχυρού επισημάνθηκαν λιθοσωροί κοντά στη νότια και δυτική πλευρά. Σε μικρή απόσταση από τη ΝΔ γωνία του εντοπίζεται κατασκευή κυκλωτερούς διαμόρφωσης, ακτίνας 1,20 μ. και ύψους 0,80 μ. Το κέντρο καταλαμβάνει κτίσμα ορθογώνιο, παράλληλο προς τον άξονα Α-Δ, με διαστάσεις 7,80 x 4,70 μ., διατηρούμενο σε ύψος 1,50 μ. Η ανατολική στενή πλευρά του παρουσιάζει ημικυκλική διαμόρφωση, ενώ σε απόσταση 2,30 μ. από αυτήν εγείρεται εγκάρσιος τοίχος. Προφανώς πρόκειται για τη νεότερη εκκλησία της Αγίας Κυριακής.

Με βάση τα ανωτέρω δεδομένα υπολογίζεται ότι το οχυρό κατελάμβανε συνολικά έκταση περίπου 28,50 x 23,00-23,50 μ. (κατά τον άξονα Β-Ν και Α-Δ αντίστοιχα).

Ως προς την κατασκευή της οχύρωσης παρατηρούμε ότι έχουν, βέβαια, τηρηθεί οι γενικές βασικές αρχές οχυρωτικής κάθε εποχής, όπως η προσαρμογή στο εδαφικό ανάγλυφο³ και η εκμετάλλευση της φυσικής οχυρότητας του υψώματος. Ωστόσο, το κτίσιμο μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμελές και βιαστικό, με χρήση του άμεσα διαθέσιμου υλικού και συγκεκριμένα του επιχώριου γκρίζου ασβεστόλιθου Τριπόλεως. Μικροί ακατέργαστοι λίθοι αποτελούν το δομικό υλικό τόσο του οχυρού όσο και των κτισμάτων εντός και εκτός αυτού. Οι λίθοι έχουν τοποθετηθεί στοιχειωδώς, χωρίς επιμέλεια. Αντίθετα, στο σημείο όπου έχει διαμορφωθεί η είσοδος του οχυρού είναι τοποθετημένοι μεγαλύτεροι λίθοι, πιο προσεκτικά επεξεργασμένοι και σε σχετικά κανονική διάταξη. Δεν

3. Στοιχείο που φαίνεται χαρακτηριστικά από το ότι το ασβεστολιθικό έξαρμα κατά την πορεία της δυτικής πλευράς δεν παρακάμφθηκε, αντίθετα κατέστη αδιάσπαστο μέρος του συνόλου.

επισημάνθηκαν ίχνη ασβεστοκονιάματος, ούτε επίσης χρήση παρένθετων τμημάτων από κεραμίδες.

Στις δυτικές υπώρειες του υψώματος της Αγίας Κυριακής, κοντά και Β-ΒΔ από το εξωκκλήσι του Τιμίου Σταυρού, επίσης επισημάνθηκαν λιθοσωροί. Μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι ανήκαν σε κτίσματα/οικήματα (:), η ανέγερση όμως του ναυδρίου κατά τα έτη 1990-96 επέφερε αλλοίωση του γύρω χώρου, μην επιτρέποντας περαιτέρω συστηματική διερεύνηση.

Τα επιφανειακά ευρήματα

Υπάρχουν άφθονες κεραμίδες και πλήθος οστράκων αυλακωτών, χαρακτηριστικών των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, καθώς και οστράκων από χονδροειδή χρηστικά αγγεία, τα οποία είναι εγκατεσπαρμένα όχι μόνον σε ολόκληρη την έκταση του οχυρού, αλλά και στους δυτικούς πρόποδες του υψώματος, τόσο κοντά στο εξωκκλήσι του Τιμίου Σταυρού, όσο και στο παρακείμενο προσκνητάρι, δίπλα σχεδόν στη σύγχρονη οδό. Επίσης, βρέθηκε ένα όστρακο με υποπράσινη εφύαλωση και ίχνη αδρεγγάρακτης φολιδωτής διακόσμησης, που μπορεί να χρονολογηθεί στον 12ο-13ο αι. Οφείλουμε να σημειώσουμε και την εύρεση ενός οστράκου αρχαϊκών χρόνων, καθώς και τμήματος κεραμίδας με μελανό γάνωμα.

Ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί μικρού μεγέθους χάλκινη πόρπη. (Εικ. 5) Αποτελείται από ένα ορθογώνιο τμήμα με κοίλες πλευρές και αποστρογγυλεμένες αποφύσεις στις γωνίες, στο άνω τμήμα του οποίου διαμορφώνεται μεγάλος δακτύλιος με διάτρητη επιμήκη απόφυση στην κορυφή του. Η πόρπη έχει μήκος 28 χιλ. και πάχος 35 χιλ. Δεν φέρει γλωσσίδι. Παραδείγματα του τύπου αυτού έχουν βρεθεί στην Κόρινθο – σε σημαντικό αριθμό,⁴ όπου πιθανολογείται και η ύπαρξη εργαστηρίου κατασκευής τους⁵ – στη νησίδα Πλατεία του Αργολικού Κόλλου,⁶ στην Κύπρο,⁷ στην Κωνσταντινούπολη⁸ και στην Ιταλία.⁹ Με εξαίρεση αυτό της Κωνσταντινούπολης, τα υπόλοιπα έχουν χρονολογηθεί ασφαλώς – της Κύπρου με νομισματικό εύρημα Κώνσταντος Β' (641-668) – στα τέλη του 6ου και κυρίως στον 7ο αι.

4. Davidson 1952, 267-8, 272 αρ. 2197-2201, πίν. 114.

5. Robinson και Weinberg 1960, 235, πίν. 60 b. Σχετικά με τη χρονολόγηση του εργαστηρίου βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2002, 134, σημ. 60.

6. Avraméa 1997, 90, πίν. IV c7.

7. Chavane 1975, 166 αρ. 475, πίν. 47, 69. Στην περίπτωση αυτή θεωρήθηκε πόρπη υποδήματος, λόγω του μικρού μεγέθους της, το οποίο όμως θεωρούμε ότι δεν αποκλείει την χρήση της ως πόρπη ζώνης, βλ. και Davidson 1952, 268.

8. Harrison 1986, 266 αρ. 579, πίν. 40 8.

9. *Necropoli* 1902, 248 εικ. 110.

Η χρονολόγηση των κεραμεικών ευρημάτων και της τειχοδομίας της οχυρής εγκατάστασης συνδυάζεται ιδανικά με αυτήν της πόρπης και υπαγορεύει την αναγωγή του οχυρού στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, και πιο συγκεκριμένα στον 6ο-7ο αι.

Ιστορικό-γεωγραφικό πλαίσιο

Ποιό είναι, όμως, το ευρύτερο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο και πλέγμα, εντός του οποίου πρέπει να ενταχθεί η οχυρή εγκατάσταση;

Όπως είναι γνωστό οι ιστορικές πηγές είναι πενιχρές και μάλλον σιωπηλές όσον αφορά ειδικά στην Πελοπόννησο κατά τους λεγόμενους 'Σκοτεινούς Χρόνους', από τα τέλη του 6ου – αρχές του 7ου μέχρι και τα τέλη του 8ου αι. Κατά την περίοδο αυτή συντελείται ουσιαστικά η μετάβαση από την πρώιμη στην καθαυτό βυζαντινή εποχή, μέσα από τη διαδικασία πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών. Γενικά, αλλά και ειδικότερα σε σχέση με την Πελοπόννησο, η μεταβατική αυτή εποχή συμπίπτει χρονικά με τις σλαβικές επιδρομές καθώς και με κλιματολογικές και δημογραφικές μεταβολές, συνέπεια επιδημιών και φυσικών καταστροφών.¹⁰ Το ζήτημα της καθόδου και εγκαταστάσεως των Σλάβων, άρρηκτα δεμένο με την ιστορία της, δεν δύναται να αποτελέσει αντικείμενο πραγματεύσεως στο πλαίσιο της εργασίας αυτής, καθώς ξεφεύγει από το ειδικό ενδιαφέρον της.¹¹ Θα περιοριστούμε στις ακόλουθες παρατηρήσεις.

Κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση παραμένουν αμετάβλητες, παρά τις ανακατατάξεις του κεντρικού διοικητικού συστήματος της αυτοκρατορίας. Η Πελοπόννησος υπαγόταν στην επαρχία Αχαΐας, κατόπιν (τέλη 7ου αι.) στο Θέμα Ελλάδος, με πρωτεύουσα την Κόρινθο, και παρέμεινε υπό τη δικαιοδοσία του επισκόπου Κορίνθου. Η εικόνα αυτή δεν άλλαξε παρά λίγο πριν τις αρχές του 9ου αι., με τη δημιουργία του Θέματος Πελοποννήσου και την εκκλησιαστική αναδιοργάνωση.¹² Τα άλλοτε μεγάλα αστικά κέντρα, Κόρινθος, Άργος, Μαντίνεια, Τεγέα, Ολυμπία, Μεσσήνη, Λακεδαιμονία, Πάτρα,¹³ παρουσιάζουν συρρίκνωση – όχι όμως και πλήρη κατάπτω-

10. Για την ιστορία και τα αρχαιολογικά ευρήματα στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο από τον 6ο έως τα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα καθώς και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κόντη 1985, 92-3· Avraméa 1997· Αβραμέα 2000· Lambropoulou 2000· Kislinger 2001, 29-36, 72-101, Karte 1: Peloponnes mit byzantinischen Fundorten· Λαμπροπούλου κ.ά. 2001.

11. Γενικά για το ζήτημα βλ. Αναγνωστάκης και Πούλου-Παπαδημητρίου 1997 και Avraméa 1997, 67-104, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία· επίσης Αναγνωστάκης 2000.

12. Avraméa 1997, 35-8.

13. Kislinger 2001, 74-7 (Άργος), 82-6 (Κόρινθος), 88 (Μαντίνεια), 89-90 (Λακεδαιμονία), 92-3 (Μεσσήνη), 95-6 (Ολυμπία), 97 (Πάτρα)· Λαμπροπούλου κ.ά. 2001, 196-203

ση – των αστικών λειτουργιών τους. Παρά τα διάφορα προβλήματα, που προκάλεσαν οι σλαβικές επιδρομές και οι ποικίλες αλλαγές, τα περισσότερα επιβιώνουν, όπως υπαγορεύουν τα λιγοστά έστω λείψανα οικοδομικής δραστηριότητας και η ισχνή – ωστόσο με πιο δυναμική παρουσία απ' ό,τι υποστηριζόταν παλαιότερα – νομισματική μαρτυρία,¹⁴ και συνεχίζουν την ιστορική τους πορεία κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Ανάλογες επισημάνσεις δύνανται να γίνουν και για τους μικρότερους οικισμούς και εγκαταστάσεις, όπου συναντάται επίσης δημογραφική και οικονομική συρρίκνωση και προσαρμογή σε έναν πιο απλό και ταπεινό τρόπο ζωής.¹⁵ Παράλληλα, ανιχνεύεται ο προσανατολισμός σε μία νέα, κλειστή, αγροτική οικονομία, γεγονός όχι μόνον όσον αφορά στην Αρκαδία και την Πελοπόννησο, αλλά και μεγάλο μέρος της βυζαντινής επικράτειας.¹⁶

Ας έλθουμε στην περίπτωση της εξεταζόμενης οχυρής εγκατάστασης. Από στρατηγική/στρατιωτική άποψη είναι αδιαμφισβήτητο ότι κατείχε καίρια θέση στην Α-ΒΑ Αρκαδία. Βρισκόταν στο διάσελο, απ' όπου διερχόταν αρχαία οδός που οδηγούσε από τη Μαντινική και τη Νεσπάνη προς την Τεγεατική,¹⁷ εξασφαλίζοντας μία μοναδική δυνατότητα κατόπτευσης του ορεινού περάσματος και του γύρω χώρου. Ενδεικτικό είναι ότι, όταν οι καιρικές συνθήκες το επιτρέπουν και η ατμόσφαιρα είναι διαυγής, η θέση έχει οπτική επαφή ακόμη και με τον Αργολικό κόλπο. Δεν έχουμε λόγους να μη θεωρήσουμε ότι το σημαντικό αυτό ορεινό πέρασμα βρισκόταν σε χρήση και σε μεταγενέστερους χρόνους. Όπως προαναφέραμε οι δύο πόλεις, Μαντινεία και Τεγέα, συνέχισαν διαπιστωμένα την ιστορική πορεία τους και κατά τη μεταβατική περίοδο την οποία εξετάζουμε.

Από οικιστική άποψη πρέπει να πούμε ότι τα λείψανα κτισμάτων σε συνδυασμό με την κεραμική που επισημάναμε στις δυτικές υπώρειες του υψώματος της Αγίας Κυριακής πιστοποιούν την ύπαρξη μικρού οικισμού. Το εδαφικό ανάγλυφο του ίδιου του τόπου ευνοεί πράγματι μία αγροτικού χαρακτήρα εγκατάσταση, εξασφαλίζοντας απαραίτητες προϋποθέσεις για την ύπαρξή της: στα Α-ΒΑ απλώνεται μεγάλη εύφορη κοιλάδα με άφθονες πηγές υδάτων,¹⁸ γνω-

(Κόρινθος), 203-6 (Άργος), 206-7 (Σπάρτη), 212-4 (Μεσσήνη), 214-6 (Ολυμπία), 216-8 (Πάτρα), 218-9 (Τεγέα), 219 (Μαντινεία). Για τη Μεσσήνη βλ. επίσης Αναγνωστάκης και Πούλου-Παταδημητρίου 1997 και Θέμελης 2002· για την Πάτρα βλ. και Μουτζάλη 2002.

14. Αβραμέα 1983, 49-90.

15. Ανραμέα 1997, 107-17, 164-203 σποραδικά.

16. Ανραμέα 1997, 121-44.

17. Κατά την αυτοψία της 21.07.2001 ο Γ.Α. Πίκουλας επεσήμανε ίχνη αρχαίας οδού (αρματρωχίες), σε απόσταση 100 μ. περίπου από το προσκνητάρι, ανατολικά της σύγχρονης οδού. Σύμφωνα με τον ίδιο η διερχόμενη οδός συνέδεε τη Μαντινεία με την Τεγέα.

18. Στις άφθονες πηγές της περιοχής κάνει αναφορά και ο Ross 1841, 122.

στή ως Μεγάλη Λάκκα,¹⁹ η οποία παρέχει δυνατότητες ύδρευσης και άρδευσης και όπου και σήμερα υπάρχουν καλλιέργειες.

Συμπεράσματα

Πρόκειται, λοιπόν, για μικρό ορεινό αγροτικό οικισμό, διατεταγμένο στους πρόποδες υψώματος ευρισκομένου σε κεντρικό σημείο της Αρκαδίας, με ζωτικό χώρο στην πέριξ εύφορη περιοχή. Οι ποικίλες αναστατώσεις της μεταβατικής χρονικής περιόδου των τελών του 6ου-7ου αι. επέβαλαν την εσπευσμένη ανέγερση μικρού οχυρού, ικανού να παρέχει προστασία στους λίγους κατοίκους και παράλληλα να ελέγχει έναν σημαντικό οδικό άξονα. Πρόκειται για θέση καίρια, που επιπλέον τα ευρήματα υποδεικνύουν τη διαχρονική χρήση της: τα δύο αρχαία όστρακα και τα παρακείμενα ίχνη της αρχαίας οδού αποτελούν ενδείξεις, ώστε να χαρακτηριστεί και ως αρχαία θέση· επιπλέον το εφραλωμένο μεσοβυζαντινό όστρακο συνδυάζεται με τις μαρτυρίες των ιστορικών πηγών που ανάγουν τον πρώτο πυρήνα της γειτονικής Μονής Βαρσών στα τέλη του 11ου αι.,²⁰ συνηγορώντας για τη συνέχιση, έστω και με διακοπές, της ύπαρξης ενδιαφέροντος και της ανάπτυξης οιασδήποτε δραστηριότητας στον ίδιο χώρο.

*Ευαγγελία Π. Ελευθερίου
Λικούργου 4
GR – 132 31 Πετρούπολη
Greece*

19. Στον στρατιωτικό χάρτη της ΓΥΣ (*Τρίπολις* 1 : 50.000, 1991) σημειώνεται ως Βαθειά Λάκκα.

20. Κόντη 1985, 111. Το σημερινό καθολικό της μονής χρονολογείται στον 16ο-17ο αι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

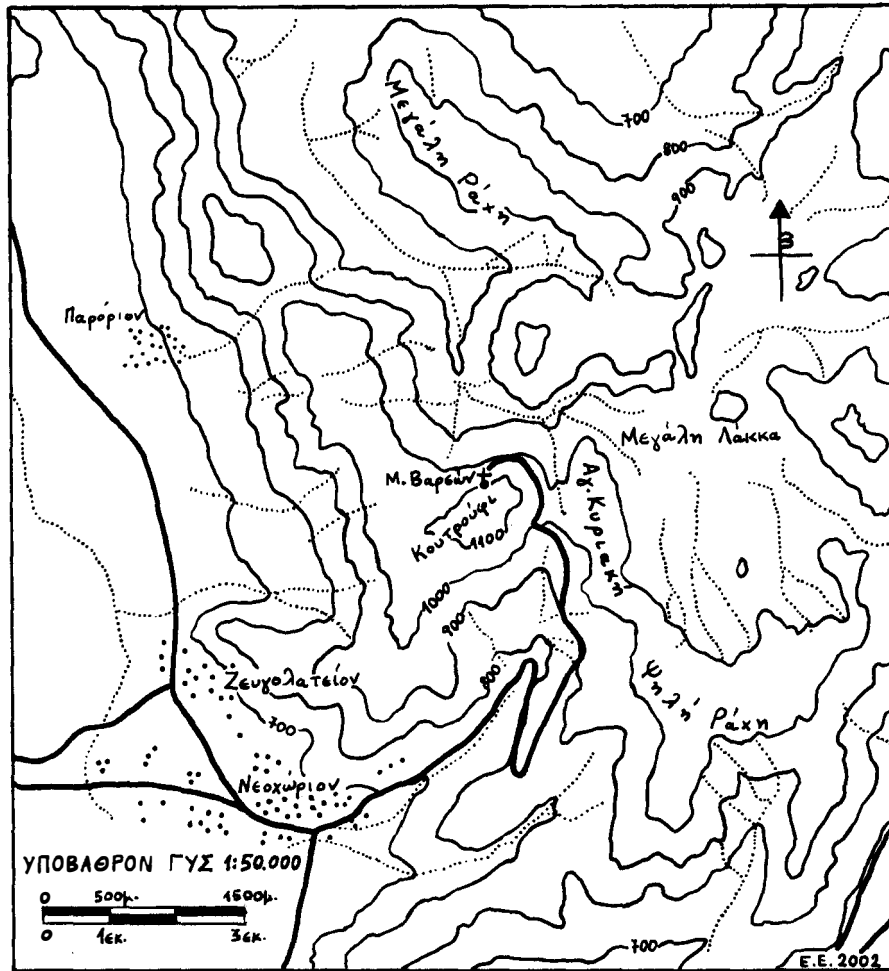
- Αβραμέα, Α. 1983. "Νομισματικοί «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ΄ - Ζ΄ αι.)." *Σύμμεικτα* 5: 49-90.
- Ανταμέα, Α. 1997. *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances. Byzantina Sorbonensia* 15, Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines. Paris.
- Αβραμέα, Α. 2000. "Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος." Στο Ε. Γραμματικοπούλου (εκδ.), *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.). Επισημής Κοινωνίας, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*: 9-18. Αθήνα.
- Αναγνωστάκης, Η., και Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου. 1997. "Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνες) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο." *Σύμμεικτα* 11: 229-322.
- Αναγνωστάκης, Η. 2000. "Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;" Στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, όπ. π.: 19-33.
- Chavane, M.-J. 1975. *Les petits objets. Salamine de Chypre* 6. Paris.
- Davidson, G.R. 1952. *The Minor Objects. Corinth* 12. Princeton.
- Harrison, R.M. 1986. *Excavations at Sarachane in Istanbul*, vol. 1: *The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs*. Princeton.
- Kistlinger, E. 2001. *Regionalgeschichte als Quellenproblem. Die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demena. Eine historisch-topographische Studie*. Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 8. Vienna.
- Κόντη, Β. 1985. "Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Αρκαδίας (395-1209)." *Σύμμεικτα* 6: 91-124.
- Lambropoulou, A. 2000. "Le Péloponnèse occidental à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer." Στο Κ. Belke, F. Hild, J. Koder και P. Soustal (εκδ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*. Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 7: 95-113. Vienna.
- Λαμπροπούλου, Α., Η. Αναγνωστάκης, Β. Κόντη και Α. Πανοπούλου. 2001. "Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες»." Στο Ε. Κούντουρα-Γαλάκη (εκδ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 9: 189-229. Αθήνα.
- Μουτζάλη, Α.Γ. 2002. "Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα." Στο Π.Γ. Θέμελης και Β. Κόντη (εκδ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998: 174-85. Αθήνα.
- Necropoli* 1902. "La necropoli barbarica di Castel Trosino." *MonAnt* 12: 145-379.
- Πετρονάτης, Α., και Π. Βέμμος. 2000. "Νεότερες οικιστικές έρευνες (Δήμος Κορυθίου Αρκαδίας)." Εφημ. *Αρκαδικός Λόγος*, Αύγουστος - Σεπτέμβριος: 16.
- Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2002. "Βυζαντινές πόρπες. Η περίπτωση της Μεσσήνης και της

Ελευθέρας.” Στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, όπ. π.: 125-36.

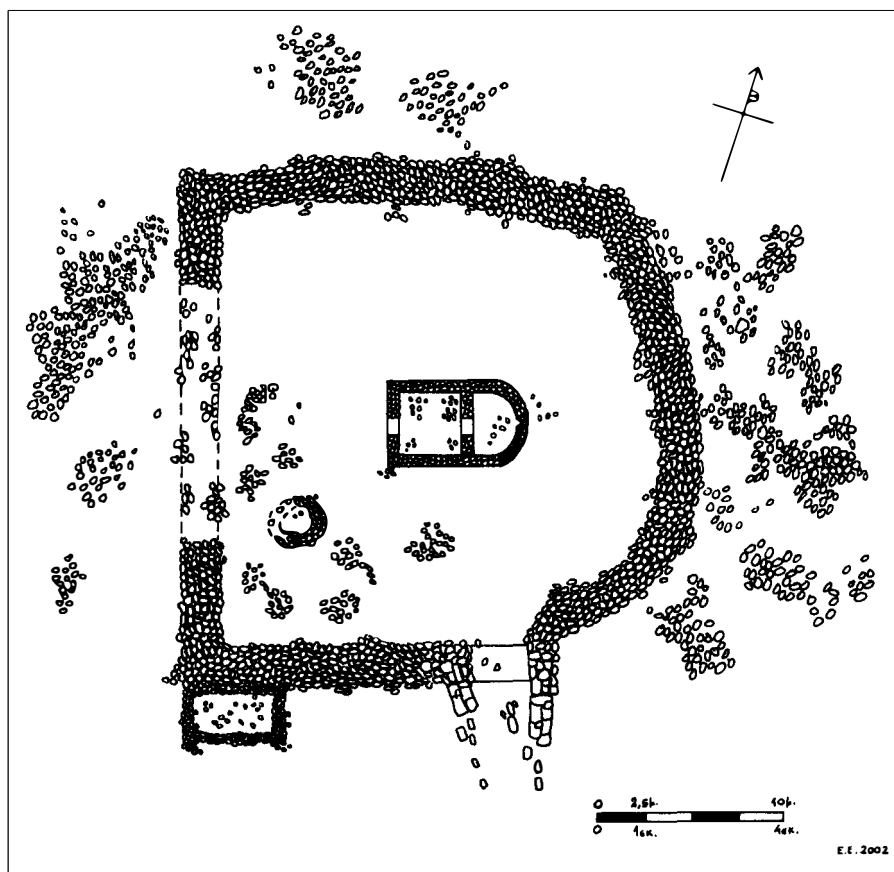
Robinson, H.S., και S.S. Weinberg. 1960. “Excavations at Corinth, 1959.” *Hesperia* 29: 225-53.

Ross, L. 1841. *Reisen und Reiserouten durch Griechenland*, Bd. I: *Reisen im Peloponnes*. Berlin.

Θέμελης, Π. 2002. “Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη”. Στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, όπ. π.: 20-58.

Εικ. 1. Χάρτης: Το ύψωμα της Αγίας Κυριακής Μαντινείας και η γύρω περιοχή. (Υποβάθρο: ΦΧ ΓΥΣ Τρίπολις 1 : 50.000, 1991.) (Επεξεργασία της συγγραφέα.)

Εικ. 2. Σκαρίφημα του οχυρού στην Αγία Κυριακή. (Επεξεργασία της συγγραφέα.)

Εικ. 3. Η νότια πλευρά του οχυρού. (Φωτογρ. της συγγραφέα.)

Εικ. 4. Η βόρεια πλευρά του οχυρού. (Φωτογρ. της συγγραφέα.)

Εικ. 5. Η χάλκινη πόρπη του 6ου-7ου αι. που βρέθηκε στο οχυρό. (Φωτογρ. της συγγραφέα.)